

УДК 378:73/76](436.1):94-057.875(=411.16)(477)«18/19»(092)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/33.215708>

Лариса КУПЧИНСЬКА,

orcid.org/0000-0001-6461-4819

кандидат мистецтвознавства, доцент,

т. в. о. директора

Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів

Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника

(Львів, Україна) *oklarysa@gmail.com*

ЄВРЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ – СТУДЕНТИ ВІДЕНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статтю присвячено маловивченому питанню, а саме навчанню творчої молоді етнічних українських земель у Віденській академії образотворчого мистецтва. Головна увага зосереджена на євреях, котрі з огляду на суспільно-політичні обставини інтегрували до центрального державного механізму. Вагому роль у цьому відіграла політика австрійської влади, яка велику увагу приділяла середній і вищій освіті. На основі вивчення архівних документів Віденської академії підготовлено список євреїв, що здобули освіту в цьому навчальному закладі упродовж ХІХ (з 1818 р.) – на початку ХХ ст. (до 1918 р.). Він включає 45 осіб, тобто 13% усіх студентів з українських земель цього часу. З урахуванням інформації, яку містять архіви, наведено короткі біографічні дані кожного студента. На основі систематизації матеріалів визначено головні міста, з яких походили молоді люди. Броди, Львів, Дрогобич, будучи центрами Гаскалі у Східній Галичині, у цьому списку тримають першість. Водночас багато євреїв-студентів Академії були уродженцями інших міст і сіл українських земель. Основна їх частина навчалася у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. На основі численних наукових розвідок доведено, що велика кількість галицьких євреїв, котрі здобули освіту в Академії, донині залишаються маловідомими, що зумовлено характером образотворчої культури єврейського народу. Лише невелику групу формують знані митці-живописці. Одні з них стали продовжувачами традицій австрійської школи, інші виробили свій власний стиль, здобули світову славу. Сьогодні їхня творча спадщина виступає невід'ємною частиною української мистецької школи нового періоду. У висновках сформульовано головні положення наукової розвідки, яка є основою для продовження досліджень впливу Віденської академії на розвиток українського мистецтва ХІХ – початку ХХ ст., що характеризується своєю поліетнічністю.

Ключові слова: євреї, українські землі, навчання, Віденська академія образотворчого мистецтва.

Larysa KUPCHYNska,

orcid.org/0000-0001-6461-4819

Candidate of Art History, Associate Professor,

Acting Director

Research Institute for Art Library Resources

of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv

(Lviv, Ukraine) *oklarysa@gmail.com*

JEW S OF UKRAINI AN ETHNIC LANDS ARE THE STUDENTS OF THE VIENNA ACADEMY OF FINE ARTS OF THE ХІХ – EARLY ХХ CENTURIES

The article is devoted to a little-studied issue, namely the teaching of creative youth from ethnic Ukrainian lands at the Vienna Academy of Fine Arts. The main focus is on Jews who, given the socio-political circumstances of the early nineteenth century, integrated into the central state mechanism of Austria. An important role in this was played by the policy of state power, which paid great attention to secondary and higher education. Based on the study of archival documents of the Vienna Academy, a list of Jews who were educated at this educational institution during the ХІХ (since 1818) – early ХХ century (until 1918) was prepared. It includes 45 people, which is 13% of all the students from Ukrainian lands at this time. Taking into account the information contained in the archives, brief biographical data of each student are given. Based on the systematization of materials, the main cities from which young people came are identified. Brody, Lviv, Drohobych, being the centres of Haskalah in Eastern Galicia, hold the championship in this list. At the same time, many Jewish students of the Academy were natives of other cities and villages of the Ukrainian lands. Most of them studied in the second half of the ХІХ – early ХХ century. Taking into account numerous scientific investigations, it has been proved that a large number of Galician Jews who graduated from the Academy still remain little known, due to the nature of the visual culture of the Jewish people. Only a small group is formed by well-known painters. Some of them became the successors of the traditions of the Austrian school, others developed their own style,

gained world fame. Today, their creative heritage is an integral part of the Ukrainian art school of the new period. The conclusions formulate the main provisions of scientific intelligence which are the basis for further research on the influence of the Vienna Academy on the development of the Ukrainian art of the XIX – early XX centuries which is characterized by its poly-ethnicity.

Key words: *Jews, Ukrainian lands, studies, Vienna Academy of Fine Arts.*

Постановка проблеми. Проблеми сьогодення, які впливають на мистецтвознавство більше, ніж будь-коли, увиразнили нерівномірність вивчення історії національної культури. Це великою мірою стосується українського образотворчого мистецтва XIX – початку XX ст. Воно залишається недостатньо висвітленим із фактологічного і реконструктивно-аналітичного погляду, вимагає перегляду утверджених уявлень про українську художню школу, шляхи її розвитку, особливості образних тенденцій, типологію і творчий потенціал. До важливих належить вивчення місця і ролі Віденської академії образотворчого мистецтва, яка сприяла її формуванню. Вона дала освіту десяткам молодих людей, серед яких велику групу становили євреї.

Аналіз досліджень. Сьогодні в українському мистецтвознавстві немає праць про Віденську академію образотворчого мистецтва, навчання в ній творчої молоді українських земель, у т. ч. євреїв. У вирішенні проблеми велику роль відіграє вивчення архівних документів Віденської академії образотворчого мистецтва, книг-реєстрів вступу студентів до навчального закладу, які означені як Протокол. Перший запис у них зроблений у 1726 р. Період 1772–1918 рр. відображений у 157 книгах, що відрізняються за характером, подачею й обсягом інформації, розташованої у відповідних колонках. Одна з них – «Religion» – дає змогу зробити реєстр студентів-євреїв Академії. До кінця 1870-х рр. вона зустрічається нерегулярно, лише у 18 Протоколах (Protokoll N 3; Protokoll N 5; Protokoll N 7; Protokoll N 8; Protokoll N 31; Protokoll N 36; Protokoll N 37; Protokoll N 39; Protokoll N 45a; Protokoll N 49; Protokoll N 50; Protokoll N 51; Protokoll N 52; Protokoll N 54; Protokoll N 55; Protokoll N 56; Protokoll N 58; Protokoll N 59½). Із зимового семестру 1876/77 н. р. (Protokoll N 98) у книгах-реєстрах колонка «Religion» є невід’ємною їх частиною.

Мета статті полягає у створенні на базі архіву Віденської академії образотворчого мистецтва реєстру євреїв-студентів, життя і діяльність яких пов’язані з українськими землями; з урахуванням інформації, що містять документи, доповнити біографічні дані про кожного з них; шляхом систематизації зібраного матеріалу показати центри акумуляції талантів; із залученням конкретного

фактологічного матеріалу визначити місце митців у ланцюзі соціокультурних явищ.

Виклад основного матеріалу. В історії європейської культури велику роль відіграла Віденська академія образотворчого мистецтва – один із найпотужніших навчальних закладів Європи XVII–XX ст. Упродовж десятків років Академія залишалася головним навчальним закладом молоді українських земель, що пояснюється входженням великої їх частини упродовж 1772–1918 рр. до складу Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії.

На українських землях, які увійшли до Австрії, наприкінці XVIII ст. проживало приблизно 2,6 млн осіб. Із них українці становили 60%, поляки – 28%. Наступною за чисельністю національною меншиною були євреї. Відомі тут із XIII ст., у 1772 р. вони склали 7% від загального населення (Монолатій, 2009: 97). Їхнє число дуже швидко зростало. Вже у середині XIX ст. на Галичині проживало 72,3% усіх євреїв держави (Friedman, b. r.: 377). Ця статистика простежувалася на початку XX ст. (Монолатій, 2009: 105). Євреї акумулювалися переважно у місцях, де пульсувало політичне, господарське і культурне життя. На селах їхня чисельність не перевищувала 30–40%, у невеликих містах їх подекуди налічувалося 50–70% (Friedman, b. r.: 380). Тут «сформувався особливий уклад життя єврейського населення, завдяки якому зберігалася єврейське духовне життя, народні традиції, розвивалася єврейська народна культура, талмудичні та інші науки» (Хонігсман, 2000: 72).

Ставлячи перед собою завдання зрівняти євреїв у правах і обов’язках з іншими народами, цар Йозеф II видав декілька декретів, зокрема 1787 р., який давав можливість відкривати для них світські школи. Їхнім інспектором призначили маскіла Герца Гомберга (Н. Homberg; 1749–1841). Приїхавши із Праги до Львова, в 1788 р. він відразу відкрив дві школи, а згодом інші (Меламед, 1994: 101). Велике значення мав також «Патент про толеранцію для галицьких євреїв» 1789 р. Другий розділ Патенту присвячений освіті. На його підставі для євреїв створювалися спеціальні школи: нижчі, нормальні й вищі. До 1806 р. головним чином у Східній Галичині вже діяло 107 німецько-єврейських шкіл, які відвідувало 4 000 учнів. Їх навчали викладачі з

Німеччини та Чехії. Будучи представниками Просвітництва (Гаскали), вони знайомили молодь зі здобутками європейської культури. Незважаючи на протистояння з боку міснагедів (традиційних рабиністів) і хасидів, котрі домоглися у 1806 р. закриття усіх шкіл, вже у 1813 р. у Тернополі, а в 1815 р. у Бродах все ж відкрили німецькі школи для євреїв. Тернопільська школа Йозефа Перля (J. Perl; 1773–1839) довго навіть була провідною школою, зразком для навчальних закладів інших міст Галичини, а також Східної України.

У 1815–1840 рр. Східна Галичина стала одним із центрів Гаскали в Європі. У Львові та Бродах активно працювали просвітні товариства. Навколо маскіль гуртувалася молодь. Хлопці відвідували загальноосвітні школи, а згодом продовжували навчання у вищих навчальних закладах. Багато з них поєднували вивчення єврейських дисциплін зі світськими (Меламед, 1994: 102).

Гаскала спричинилася до того, що євреї вийшли із замкнутого простору традицій національної культури, стали на шлях національного утвердження в загальноєвропейському контексті. У час революційних подій 1848–1849 рр. Весни народів поряд з іншими у них взяли участь Освальд Менкес (O. Menkes; 1810 – після 1870 р.), Озиаш Ляйб Горовіц (O. L. Horowitz), Маєр Мізес (M. Mises; 1800–1891), рабин Авраам Кон (A. Kohn; 1807–1848). Євреї досягли значного успіху на виборах до місцевих органів влади. У ході виборів у 1848 р. вони провели до парламенту депутатів із Відня, Бродів, Станіславова (нині – Івано-Франківськ) і Кракова. Боротьба за національні права посилилася у 1867 р., коли відбулися конституційні зміни в державі.

Проживання євреїв головним чином у містах сприяло вступу до вищих навчальних закладів. У Львівському і Краківському університетах у 1882 р. навчався 151 студент-єврей (10% від загального числа), а в 1900 р. – 549 (майже 22%). У Львівській політехніці у 1882 р. нараховувалося 18 студентів-євреїв, а в 1904 р. – 143 (17% від усіх студентів) (Монолатій, 2009: 109). Відомо, що багато євреїв були студентами Віденського університету. В архівних документах навчального закладу їхні імена зустрічаються вже на початку XIX ст. Найчастіше ними були уродженці Бродів і Львова (Holzer, 1992: 182).

Дієва роль у вихованні євреїв, життя і діяльність яких пов'язані з українськими землями, у XIX – на початку XX ст. належала Віденській академії образотворчого мистецтва. Дослідження архіву навчального закладу дозволяє стверджувати, що серед його вихованців, життя і діяльність

яких пов'язані з українськими землями, налічується 45 євреїв. Це становить близько 13% від усіх студентів.

Найбільшу групу формують євреї-студенти Віденської академії образотворчого мистецтва, які походили із Бродів. *Єль Гам* (Joel Gam; 1791 р. – ?) (Protokoll N 7: 185) був першим євреєм українських земель, хто вступив до Академії. Він став студентом 31 липня 1818 р. У 1820-х рр. число євреїв-уродженців Бродів помітно зросло. З 12 листопада 1823 р. до 1828 р. тут здобував освіту живописця *Йоахим Гюнцибург*, або *Йоахим Франц Гюнцибург* (Joachim Franz Günsburg, Joachim Günzburg, Joach. Franz Günzburg; [1802, або 1803 р.] – ?) (Protokoll N 7: 211; Protokoll N 28: 11; Protokoll N 29: 8). 18 листопада 1824 р. студентом став *Мойсей Грубін* (Moritz Grubin; бл. 1807 р. – ?) (Protokoll N 21: 21; Protokoll N 25: 19; Protokoll N 27: 39, 42, 51, 60, 68), який до 1 травня 1826 р. освоював фах гравера. *Готтліб Аарон* (Gottlieb Aaron; бл. 1805 р. – ?) (Protokoll N 25: 9) вступив до Академії у 1824 р. 9 листопада 1840 р. у документах згаданий *Леон Штернберг* (Leo Sternberg, Leon Sternberg; 1824 р. – ?) (Protokoll N 7: 320; Protokoll N 26: 42; Protokoll N 38: 26; Protokoll N 41½: 36), який студіював у школі історичного рисунку до 1841 р. Після закінчення гімназії 19 жовтня 1887 р. ряди студентів Академії поповнив *Йозеф Крівер* (Josef Kriwer; 21 грудня 1871 р. – ?) (Protokoll N 120: 90; Protokoll N 121: 19; Protokoll N 122: 27; Protokoll N 123: 48; Protokoll N 124: 7; Protokoll N 125: 3), який у 1887/88–1890/91 н. рр. навчався у початковій школі живопису під керівництвом проф. Христіана Гріпенкерля (Ch. Griepenkerl; 1839–1912), а у жовтні 1891 р. перейшов до майстер-школи аніمالістичного живопису проф. Карла Рудольфа Губера (K.R. Huber; 1839–1896). На початку XX ст. в Академії навчався *Давид Пананорт* (Dawid Rapaport; 23 березня 1894 р. – ?) (Protokoll N 147: 61; Protokoll N 148: 56; Protokoll N 149: 8; Protokoll N 150: 11; Protokoll N 151: 10; Protokoll N 152: 12). У 1913/14–1914/15 н. рр. він відвідував початкову школу живопису під керівництвом проф. Рудольфа Бахера (R. Bacher; 1862–1945), а у 1915/16–1918/19 н. рр. – майстер-школу проф. Казимира Похвальського (K. Pochwalski; 1855–1940).

Архівні матеріали засвідчують також навчання у Віденській академії цілої родини із Бродів. Найстаршим її представником був *Адольф Остерзецер* (Adolf Ostersetzer, Adolph Ostersetzer; [1833 р.] – ?) (Protokoll N 7: 381; Protokoll N 54: 2; Protokoll N 59½: 13, 50; Protokoll N 61: 18; Protokoll N 62: 18; Protokoll N 64: 105; Protokoll N 65: 61;

Protokoll N 66: 61; Protokoll N 67: 105), син торговця. До Академії він вступив 19 жовтня 1847 р. і навчався до 4 лютого 1852 р. у початковій школі живопису, у проф. Франца Бауера (F. Bauer; 1798–1872). Із ним міг перебувати у кровних зв'язках *Сигізмунд (Селіт) Остерзецер* (Selig Ostersetzer, Siegmund Ostersetzer, Sigm. Ostersetzer; [1835 р.] – ?) (Protokoll N 59: 29; Protokoll N 65: 161; Protokoll N 66: 161; Protokoll N 69: N 144). Він став студентом Академії 17 квітня 1852 р., відвідував початкову школу моделювання. З невідомих причин митець покинув навчання 12 серпня 1852 р., а згодом, 8 квітня 1853 р., поновився і навчався упродовж літнього семестру. Із Бродів походив *Карл Остерзецер* (Carl Ostersetzer; 4 вересня 1865 р. – ?) (Protokoll N 110: 88; Protokoll N 111: 40; Protokoll N 112: 110; Protokoll N 113: N 75), студент Академії, початкової школи живопису під керівництвом проф. Х. Гріпенкерля у 1882/83–1883/84 н. рр. Із Бродів походив і *Людвіг Остерзецер* (Ludwig Ostersetzer; [1850 р.] – ?) (Protokoll N 82: 88, 43; Protokoll N 83: 33; Protokoll N 84: 23, 61), який у 1864/65–1866/67 н. рр. із незначними перервами відвідував початкову школу живопису під керівництвом проф. Карла Маєра (K. Mayer; 1810–1876) і Карла Вурцінгера (K. Wurzinger; 1817–1883).

Вагому групу євреїв-студентів Віденської академії образотворчого мистецтва формують уродженці Львова. Невелике їх число навчалось там у першій половині XIX ст. Серед них *Мойсей Барак* (Moritz Varach, Moriz Varach; 1820 р. – ?) (Protokoll N 27: 217; Protokoll N 34: 4; Protokoll N 36: 5; Protokoll N 37: 5), який вивчав в Академії орнаментальний рисунок із 3 листопада 1836 р. до 1 червня 1837 р. У 1840-х рр. серед студентів були *Якоб Бардах* (J. Jacob Bardach; [1826 р.] – ?) (Protokoll N 7: 354; Protokoll N 30: 7, 21.), котрий навчався лише чотири місяці (16 листопада 1844 р. – лютий 1845 р.), і *Мойсей Ляцарус* (Moritz Lazarus; [1832 р.] – ?) (Protokoll N 7: 371), який вступив до Академії 8 жовтня 1846 р. Більшість євреїв, вихідців зі Львова, стали студентами Академії у другій половині XIX ст. У 1870-х рр. серед них числиться живописець *Густав Розенцвайг* (Gustav Rosenzweig; [1858 р.] – ?) (Protokoll N 99: 89), який розпочав навчання у початковій школі живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля навесні 1877 р. У 1880-х рр. у документах зафіксований *Сигмунд (Селіт) Надель* (Sigmund Nadel, Zygmunt Nadel; 1858 р. (1854 р.) – 1926 р. (1924 р.) (Protokoll N 113: 113), студент початкової школи живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля у II семестрі 1883/84 н. р. Згодом він

півтора року поглиблював освіту у Мюнхенській академії образотворчого мистецтва (Akademie der Bildenden Künste München) у проф. Франца фон Ленбаха (F. von Lenbach; 1836–1904). Наприкінці XIX ст. в Академії розпочав навчання львів'янин *Леопольд Айхгорн* (Leo Bernhard Eichhorn; 13 (15) лютого 1872 р. – 1956 р.) (Protokoll N 123: 68; Protokoll N 124: 29; Protokoll N 125: 34; Protokoll N 126: 34; Protokoll N 127: 5; Protokoll N 128: 3; Protokoll N 129: 4; Protokoll N 130: 1); у 1889/90–1892/93 н. рр. був студентом початкової школи живопису, якою керував Х. Гріпенкерль, у 1893/94 н. р. – майстер-школи історичного живопису проф. Августа Айзенменгера (A. Eisenmenger; 1830–1907), а у 1894/95–1896/97 н. рр. – майстер-школи історичного живопису проф. К. Похвальського. У жовтні 1893 р., маючи закінчену народну школу, два з половиною роки роботи гончарем і чотири, присвячені розписам порцеляни, студентом Академії став *Герман Фухс* (Фюхс) (Hermann Fuchs, Herman Füchs; 19 березня 1873 р. – ?) (Protokoll N 127: 37; Protokoll N 128: 41; Protokoll N 129: 41; Protokoll N 133: 3). У 1893/94–1895/96 н. рр. він навчався у початковій школі живопису у Х. Гріпенкерля, а 5 жовтня 1899 р. вступив до майстер-школи К. Похвальського, яку відвідував у 1899/00 н. р. На початку XX ст. студентом Академії був *Якоб Вічнер* (Jakob Wietschner; 28 січня 1880 р. – ?) (Protokoll N 138: 91), котрий у 1904/05 н. р. відвідував початкову школу живопису Х. Гріпенкерля.

Окреме місце в історії українського мистецтва займають євреї-студенти Віденської академії образотворчого мистецтва із Дрогобича (нині – районний центр Львівської обл.). До їх числа належать сини нафтового підприємця (фабриканта) Ісаака Готтліба і Фані (Фанні) з дому Тігерман. Усім своїм 11 дітям вони дали належну освіту, чотирьох вивчили на митців, три з яких були студентами Віденської академії. *Мойсей* (Маврикій Готтліб, Маурици Готтліб, Маурицій Готтліб, Маурицій Готтліб, Maurycy Gottlib, Maurycy Gottlieb, Mojżesz Dawid Gottlieb, Moritz Gottlieb, Moses Gottlieb; 21 (28, 29?) лютого 1856 р. – 17 липня 1879 р.) (Protokoll N 89: 44, 13; Protokoll N 90: 23; Protokoll N 91: 61; Protokoll N 92: 51; Protokoll N 94: 20; Protokoll N 95: 86) вступив до Академії 4 жовтня 1871 р., відвідував заняття у початковій школі живопису в К. Маєра, К. Вурцінгера і Карла фон Блааза (K. von Blaas; 1815–1894). Навчальний заклад він закінчив у 1874/75 н. р. після спроби поглибити знання у Краківській школі образотворчих мистецтв (Szkoła Sztuk Pięknych). Згодом митець вдосконалював навички у Мюнхенській

академії образотворчого мистецтва, в майстерні проф. Карла Теодора фон Пілоті (K. Th. von Piloty; 1826–1886). Наприкінці 1876 р. він виїхав до Відня, де ним почав опікуватися рабин Ігнацій Куранда (I. Kuranda; 1812–1884). Завдяки йому молодий чоловік вступив до новоствореної при Академії майстер-школи проф. Генріха фон Ангелі (H. von Angeli; 1840–1925). За підтримки І. Куранди він отримав стипендію віденської фундації Фанні Жеттельс (Fanni Jettteleasa) для поїздки в Італію, куди вирушив у жовтні 1878 р.

Слідами свого брата пішов *Мартин* (Marcin Gottlib, Marcin Gottlieb, Martin Gottlieb; 1 жовтня 1867 р. – 1936 р.) (Protokoll N 112: 91, Protokoll N 113: 50, Protokoll N 114: 59, Protokoll N 115: 72, Protokoll N 116: 62). У 1881/82–1882/83 н. рр. він отримав базову мистецьку освіту у Краківській школі образотворчих мистецтв, яку поглиблював у 1883/84–1885/86 н. рр. у Віденській академії, де у початковій школі живопису відвідував заняття Х. Гріпенкерля. Талант молодого художника був відзначений конкурсною нагородою і похвальною відзнакою. Молодший син Ісаака і Фані Готтлібів – *Файвель* (Філіпп Готтліб, Feiweil Gottlieb, Filip Gottlieb; 17 лютого 1870 р. – ?) (Protokoll N 115: 135; Protokoll N 116: 61) до Віденської академії вступив у березні 1885 р. Там він навчався упродовж II семестру 1884/85 н. р. і I семестру 1885/86 н. р. у початковій школі живопису Х. Гріпенкерля. Не зупиняючись на досягнутому, у 1888 р. став студентом Школи образотворчих мистецтв (École des Beaux-Arts) у Парижі.

Говорячи про Дрогобич і євреїв, які там народилися, а згодом стали студентами Віденської академії, слід згадати *Йоахима Вайнгартена* (Йоахим Вайнгарт, Йоахим Вейнгарт, Йоахим Вейнгарт, Йоахим Вейнгарт, Joachim Weingart, Joachim Weingarten; 10 жовтня 1895 р. – 1942 р.) (Protokoll N 152: 88). До Академії він вступив у жовтні 1918 р. завдяки матеріальній підтримці Карла Краца (K. Kratz), упродовж 1918/19 н. р. відвідував початкову школу живопису.

Малочисельну групу студентів Віденської академії становлять євреї-уродженці Перемишля (нині – Przemyśl; повітовий центр Підкарпатського воєводства; Республіка Польща). До неї входить *Еліаш Пфлянциер* (Elias Pflanzner; 3 вересня 1860 р. – ?) (Protokoll N 107: 146), зарахований до Академії у березні 1881 р., до початкової школи живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля, де він навчався лише у літньому семестрі 1880/81 н. р.; *Соломон (Шломо) Гамершмід* (*Гаммершмідт*) (Salomon Hamerschmid, Salomon Hammerschmidt, Salomon Hamerszmid; 20 травня 1863 р. – ?) (Pro-

tokoll N 113: 133; Protokoll N 114: 67), вихованець Краківської школи образотворчих мистецтв, студент початкової школи живопису Х. Гріпенкерля у II семестрі 1883/84 н. р. і в I семестрі 1884/85 н. р.

Вивчення архіву Віденської академії образотворчого мистецтва засвідчує навчання в ній євреїв із багатьох інших міст і містечок українських земель. Із Бучача (нині районний центр Тернопільської обл.) в Академії у II семестрі 1893/94 н. р. навчався *Генріх Штерн* (Heinrich Stern; 14 вересня 1875 р. – ?) (Protokoll N 127: 10), представник родини, що приїхала на Поділля з Одеси. У січні 1894 р. він відразу вступив до майстер-школи пейзажного живопису проф. Едуарда П. фон Ліхтенфельса (E.P. von Lichtenfels; 1833–1913). Із Ряшева (нині – Rzeszów; повітовий центр Підкарпатського воєводства; Республіка Польща) походив *Мойсей Грабман* (Moses Grabman, Moses Grabmann; ?–?) (Protokoll N 21: 21), який, навчаючись в Академії від 16 травня 1818 р. до 1 травня 1824 р., отримав фах гравера. У Самборі (нині – районний центр Львівської обл.) народився *Самуїл Кештелі* (Samuel Keszthelyi; 23 березня 1874 р. – ?) (Protokoll N 128: 67; Protokoll N 137: 3), котрий, закінчивши середню школу, працював в архітектурному бюро, фотографував, а у жовтні 1894 р. вступив до Академії, до початкової школи живопису, де його наставником у 1894/95 н. р. був Х. Гріпенкерль. У наступному навчальному році він поглиблював освіту у Мюнхенській академії образотворчого мистецтва. Згодом С. Кештелі знову вступив до Віденської академії, до майстер-школи живопису проф. Генріха Лефлера (H. Lefler; 1863–1919), під керівництвом якого навчався у 1903/04 н. р. Зі Станіславова походив *Генріх Адольф* (Heinrich Adolf; 18 квітня 1860 р. – ?) (Protokoll N 106: 151; Protokoll N 107: 22; Protokoll N 109: 119). Закінчивши реальну школу, у жовтні 1880 р. він вступив до Академії, став студентом початкової школи живопису й упродовж 1880/81–1881/82 н. рр. відвідував заняття Х. Гріпенкерля. У Стрию (нині – районний центр Львівської обл.) народився *Карл Кеніг* (*Кьоніг*) (Karol Koenig, Carl König, Karl König; 10 квітня 1858 р. – 1918 р.) (Protokoll N 104: 118; Protokoll N 105: 101; Protokoll N 106: 19). Закінчивши Вищу реальну школу, у жовтні 1879 р. він вступив до Академії, у 1879/80 н. р. і I семестрі наступного навчального року був студентом початкової школи живопису, вихованцем Х. Гріпенкерля, окрім того, відвідував заняття Августа Айзенменгера (A. Eisenmenger; 1830–1907) і Леопольда Карла Мюллера (L.K. Müller; 1834–1892). Згодом він навчався у Краківській школі образотворчих мистецтв, а також у Мюнхені, у школі

Антон Ашбе (А. Ашбе; 1862–1905). Із Судової Вишні (нині місто районного значення Мостиського р-ну Львівської обл.) походив *Давид Карп* (Dawid Karp, David Karp; 16 січня 1866 р. – ?) (Protokoll N 114: 92; Protokoll N 115: 110; Protokoll N 116: 68). Завдяки своєму батьку, керівнику шахти у Бориславі (нині місто обласного значення у Львівській обл.), він закінчив гімназію, упродовж 1882/83–1883/84 н. рр. студіював у Краківській школі образотворчих мистецтв і у жовтні 1884 р. вступив до Віденської академії, де у 1884/85 (I–II семестр) і 1885/86 н. рр. (I семестр) відвідував початкову школу живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля. У Хоросткові (нині – місто Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) народився *Еміль Райтманн* (Emil Reitmann; 9 березня 1870 р. – ?) (Protokoll N 127: 3), вихованець початкової школи скульптури Академії 1893/94 н. р. Уродженцем Ярослава (нині – Jarosław; повітовий центр Підкарпатського воєводства; Республіка Польща) був *Макс Ранняпорт* (Max Rannaport; 10 квітня 1884 р. – ?) (Protokoll N 138: 76), студент початкової школи живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля у 1904/05 н. р.

Із таких міст Східної Галичини, як Тарнів (нині – Tarnów; повітове місто Малопольського воєводства; Республіка Польща) і Переворськ (нині – Przeworsk; повітове місто Підкарпатського воєводства; Республіка Польща) у Віденській академії образотворчого мистецтва навчалися родичі. У першому випадку, правдоподібно, це були батько – *Якоб Штайншнайдер* (Jakob Steinschneider; [1778 р.] – ?) (Protokoll N 21: 47) і син – *Йоахим Штайншнайдер* (Joachim Steinschneider; [1812 р.] – ?) (Protokoll N 7: 223; Protokoll N 24: 16; Protokoll N 32: 18). Перший із них вступив до Академії 1 травня 1822 р. і вивчився на гравера. Другий став студентом 21 травня 1826 р., навчався до 1829 р. і отримав фах гравера і живописця. Із Переворська походили, швидше за все, брати. Старшим був *Давид Штокман* (*Штокманн*) (David Stockman, David Stockmann, David Stokmann; [1831 р.] – ?) (Protokoll N 59½: 13, 51), студент Академії від 8 травня 1848 р. На рік пізніше, 5 листопада 1849 р. до навчального закладу вступив *Ное Штокман* (*Штокманн*) (Noe Stockman, Noe Stockmann; [1832 р.] – ?) (Protokoll N 7: 389; Protokoll N 60: 21; Protokoll N 63: [21]; Protokoll N 64: 39; Protokoll N 67: 39), який у 1849/50–1851/52 н. рр. відвідував заняття у початковій школі живопису К. фон Блааза і К. Маєра. Батьком обох був Мойсей, торговець із Галичини.

Книги-реєстру вступу студентів до Віденської академії образотворчого мистецтва засвід-

чують навчання в ній євреїв, які народилися і виростили у різних селах західноукраїнських земель. Перші з цієї групи згадуються лише в 1840-х рр. Це були два євреї із села Липник (нині село Жовківського р-ну Львівської обл., або ж Lipnik; село Переворського повіту Підкарпатського воєводства; Республіка Польща). Вони могли бути братами: *Соломон* (*Шломо*) *Крауз* (Salomon Kraus; [1822 р.] – ?) (Protokoll N 7: 336; Protokoll N 47: 11) розпочав навчання в Академії 16 листопада 1842 р., навчався до 1844 р.; *Ігнацій Крауз* (Ignacy Kraus, Ignatz Kraus, Ignaz Kraus; [1825 р.] – ?) (Protokoll N 7: 338; Protokoll N 38: 13; Protokoll N 41½: 20; Protokoll N 47: 11) вступив до Академії 14 грудня 1842 р., навчався до 1845 р., відвідував школу історичного рисунку і живопису. Із села Липники (нині села з такою назвою є у Пустомитівському, Жовківському і Мостиському р-нах Львівської обл.) походив *Максиміліан Фішер* (Maksymilian Fischer; Махуміліан Fischer; 1834 р. – ?) (Protokoll N 43: 6; Protokoll N 51: 6; Protokoll N 58: 11; Protokoll N 59½: 3, 68, 71, 76), котрий став студентом Академії 26 листопада 1849 р. і вивчав живопис квітів. Із жовтня 1884 р. студентом Академії був *Якоб Ріхтер* (Якуб Рихтер, Jakob Richter, Jakub Rychter; 1 січня 1866 р. – ?) (Protokoll N 114: 119; Protokoll N 115: 105; Protokoll N 117: 132), який народився у селі Домажир (нині село Яворівського р-ну Львівської обл.), закінчив реальну школу, а в 1880/81–1883/84 н. рр. навчався у Краківській школі образотворчих мистецтв, де мав декілька нагород. В Академії він був студентом початкової школи живопису, у 1884/85–1885/86 н. рр. відвідував заняття Х. Гріпенкерля. Більше євреїв із західноукраїнських сіл навчалися у Віденській академії на початку ХХ ст. Серед них *Рудольф Крізер* (Rudolf Kriser; 5 жовтня 1885 р. – ?) (Protokoll N 137: 84; Protokoll N 138: 22; Protokoll N 139: 13), уродженець села Вигода (нині село міського типу Долинського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчивши гімназію, вступив до Академії, був студентом у 1903/04–1905/06 н. рр. початкової школи живопису під керівництвом Х. Гріпенкерля. Цей ряд доповнює *Йозеф Зігаль* (Josef Sigall) (Protokoll N 142: 76; Protokoll N 143: 85; Protokoll N 144: 93), який народився 18 травня 1891 р. у селі Адамівка (нині – Adamówka; село Переворського повіту Підкарпатського воєводства; Республіка Польща). В Академії він навчався у початковій школі живопису у Х. Гріпенкерля і Р. Бахера упродовж 1908/09–1910/11 н. рр.

Реєстр євреїв західноукраїнських земель, котрі у ХІХ – на початку ХХ ст. були студентами

Віденської академії, сьогодні не буде повним без імені *Генріха Райха* (Heinrich Reich; [1824 р.] – ?) (Protokoll N 49: 7). В архіві навчального закладу лише зазначено, що він народився у Галичині. Це рівною мірою може стосуватися як східної, так і західної її частини. До Академії він вступив 24 січня 1847 р. у 23 роки, був студентом школи орнаменту під керівництвом проф. Вільгельма Вестманна (W. Westmann; 1813–1881).

Говорячи про художників-євреїв, студентів Віденської академії, життя і творчість яких тісно пов'язана з українськими землями, ми не обмежуємося вихідцями з тих чи інших міст, містечок чи сіл. Нині особливе значення мають приїжджі митці, серед яких *Леопольд Бляу* (Leopold Blau, Leopold Blau; 1806–?) (Protokoll N 7: 224; Protokoll N 28: 2; Protokoll N 29: 2), виходець з Угорщини. До Академії він вступив 13 листопада 1826 р., маючи 20 років, навчався до 1831 р., відвідував початкову школу історичного живопису. Навчання талановитого юнака оплачував граф Францішек Потоцький, який, правдоподібно, запросив його згодом працювати у свій маєток у Бродах.

Із 45 художників-євреїв, вихідців з українських земель, котрих вдалося виявити у книгах-реєстрах Віденської академії образотворчого мистецтва, більшість – маловідомі постаті. Поясненням цьому може бути загальнопоширена думка про те, що образотворча культура єврейського народу тут була тісно зв'язана з релігійним культом і ритуальною практикою (Жолтовский, 1966: 33; Глембоцька, 2008: 238; Сусак, 2008: 142). Її виявом упродовж століть були твори декоративно-ужиткового мистецтва, здебільшого анонімні (Левкович, 2016). Гіпотезу підтверджує коротка інформація про окремих художників, яка міститься в архіві Віденської академії. З відомих студентів навчального закладу М. Барах і Г. Райх вивчали орнаментальний рисунок. Отримані знання згодом вони могли застосовувати в оздобленні єврейських культових речей, що, як відомо, завжди були багато декоровані, всю їхню площину вкривали орнаментальні мотиви, завжди глибоко символічні незалежно від того, чи вони були зооморфні, чи рослинні, чи предметні. Правдоподібно, що цим самим шляхом пішов Й. Крівер, який відвідував заняття в анімалістичній школі живопису. На це вказує той факт, що єврейське декоративно-ужиткове мистецтво вирізняється використанням великої кількості зооморфних зображень (лева, ведмедя, леопарда, корови, вівці, білки, лисиці, зайця або кролика та ін.), бо у текстах Тори і Талмуду «апелюють до передання характеристик за

допомогою порівняння людей із тваринами» (Левкович, 2016: 223).

З-поміж інших привертає увагу інформація про львів'янина Г. Фукса (Фюкса). До вступу в Академію він два з половиною роки вивчав гончарство, а чотири – розписи порцеляни. Можливо, згодом він працював на одній із керамічних фабрик, яких у Галичині було чимало, а окремі утримувалися євреями (Goldstein, Dresdner, 1935: 83–86).

Збережений творчий доробок художників-євреїв українських земель сьогодні заслуговує на окрему увагу. Його дослідження спростовує думку окремих вчених про те, що поява в межах єврейської культури світського образотворчого мистецтва припадає на останнє десятиліття XIX ст. (Глембоцька, 2008: 238) і пов'язана з організацією культурного життя євреїв початку XX ст. (Goldstein, Dresdner, 1935; Образи зниклого світу, 2013; Петрякова, 1997; Сусак, 2008; Пінчевська, 2013). Водночас наукова розвідка частково дає уявлення про жанрову структуру образотворчого мистецтва єврейського народу, його тематичну наповненість і художньо-стильові особливості.

Працюючи у межах традицій свого народу, окремі художники-євреї вже на початку XIX ст. зверталися до світського мистецтва. До них належить Є. Гам. У 1821 р. він виконав мініатюру на слонової кістці (акварель, гуаш) із портретом своєї сучасниці Розалії Шеренцель (Національна бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві). Усе свідчить про те, що автор звертався до портретного жанру, працював як мініатюрист, був прихильником нових тенденцій в австрійському мистецтві.

У першій половині XIX ст. відомим на українських землях був Л. Бляу. За сприяння Ф. Потоцького він виконав декілька гравюр на металі. Серед них – «Портрет Францішка Потоцького» (бл. 1825 р.; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника), який відображає переосмислення автором художньо-формотворчих засад бідермаєра. Не менш цінною у творчості художника є гравюра-копія твору Джованні Сассоферато (G.B.S. da Sassoferrato; 1609–1685). Це зображення Мадонни (1830 р.; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника). Естамп є прикладом методів навчання в Академії, в основі яких лежало копіювання творів, найчастіше італійських майстрів Відродження і бароко.

На окрему увагу серед вихованців Віденської академії заслуговує Й. Вайнгартен. Живописець і графік надавав перевагу формальному мистецтву, створював фігуративні композиції, картини із жіночими фігурами. Першою з відомих є виставка

творів митця у залах Товариства прихильників образотворчих мистецтв (Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych) у Львові у 1923 р. Серед них домінували психологічні зображення «дітей найнижчих прошарків суспільства» (Вук, 1923). У них критики відзначили вплив віденського середовища (Terlecki, 1923).

На загальному тлі вирізняється постать Мойсея Готтліба – «батька єврейського живопису» (Piątkowska, 1995: 132), початком котрого вважається створення в 1878 р. митцем живописної картини «Євреї, які моляться в синагозі під час Йом-Кіпуру» (Музей мистецтва в Тель-Авіві) (Дудич, 2013: 16). Творчість митця увібрала все краще від різних європейських шкіл, не підпавши під авторитетний вплив жодного з його учителів. Він працював відповідно до вимог суспільства, був прихильником стилю, для якого характерним було поєднання класицистичної, реалістичної та романтичної традицій у дусі історизму. Своїх персонажів митець поміщав на темному тлі. Вони освітлені золотистим світлом, що грає тілесними кольоровими нюансами. Контраст світла і тіні доведений до межі, зіставлений із тонким моделюванням лиць. У портретах обов'язково присутня психологічна характеристика. Найбільшим досягненням творчості митця стали жіночі портрети. Виконуючи ж автопортрети, він вдавався до алегоричності образів-символів. З об'єктивних причин живописець утвердився в мистецтві як єврей, його доробок став прикладом для нової генерації живописців євреїв, яку називають «першим» поколінням (Piątkowska, 1995: 134).

Говорячи про художників-євреїв українських земель, слід зазначити, що творчість багатьох із них все ще залишається поза увагою дослідників. Велику роль у цьому відіграло виконання окремими з них копій творів іменитих живописців. Упродовж багатьох років так писали про З. Наделя, який у 1880-х рр. на виставках обов'язково експонував копії. Ситуація змінилася у зв'язку з організацією у 1933 р. у Кракові персональної виставки його творів (Wystawy pośmiertne, 1933). Вона продемонструвала вплив на творчість митця ряду мистецьких шкіл (Malinowski, 2000: 75, 76; Глембоцкая, 2015: 352). На жаль, цього не можна сказати про братів Мойсея Готтліба – Мартина і Файвеля, котрі копіювали його твори, найперше «Шейлок і Джессіка» (1876).

Водночас деякі митці-євреї, будучи залученими у великі проекти, обмежувалися виконан-

ням другорядних завдань. Таким прикладом є К. Кеніг, який у 1891–1893-х рр. із Петром Низинським (P. Niziński; 1858–1919) працював над виконанням поліхромії костелу св. Миколая у Кракові. Це доводиться констатувати у час, коли багатогранність його творчості розкривають каталоги виставок 1890-х рр. Товариства прихильників образотворчих мистецтв у Львові та Кракові, на яких він експонував свої твори.

Нерідко причиною відсутності досліджень про життя і творчість митця виступає його діяльність поза батьківщиною. До таких сьогодні належить Л.Б. Айхгорн, котрий, покинувши у ранньому віці дім, долучився до збагачення австрійської культури. Працюючи в межах історичного, побутового і пейзажного жанрів, він звертався до життя селян Східної Галичини, зокрема українців. Для Народного Дому (Volkshaus) у Відні намалював картину «Церковна процесія в Буковині» (Eichhorn Leo Bernhard, 1914).

Висновки. Опрацювання архівних документів Віденської академії образотворчого мистецтва засвідчує її велику роль у формуванні української мистецької школи, невід'ємною частиною якої виступає єврейська.

Протоколи Віденської академії засвідчують, що у ХІХ (з 1818 р.) – на початку ХХ ст. (до 1918 р.) провідний навчальний заклад держави дав освіту 45 євреям. Вони були уродженцями Східної Галичини – одного з найпотужніших центрів Гаскалі у Європі упродовж багатьох десятиліть. Найбільші групи формують митці, які походили із Бродів, Львова і Дрогобича. Разом із ними навчалися євреї з інших міст і багатьох сіл українських земель. Окремі з них обрали школу живопису, інші надали перевагу скульптурі, але основна частина зосередила увагу на освоєнні навиків із прикладного мистецтва.

Багато студентів Віденської академії сьогодні маловідомі в історії мистецтва. Їхня анонімність пояснюється зв'язком образотворчої культури єврейського народу з релігійним культом і ритуальною практикою. Водночас Академія дала освіту художникам, які сприяли поширенню її традицій на українських землях, виробили власний стиль, стали основоположниками мистецької школи нового періоду або ж збагатили своєю працею культуру інших європейських країн. Вона також виховала митців, котрі, народившись далеко поза українськими землями, знайшли тут плідний ґрунт для власних творчих пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глембоцкая Г. Художники-евреи Львова первой половины XX века: жизнь – творчество – судьба. Львов, 2015. 464 с.
2. Глембоцька Г. Єврейське образотворче мистецтво у Галичині. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2008. Вип. 51. С. 237–260.
3. Дудич І. Маврицій Готтліб – дрогобицький Рембрант. *Галицька Брама*. Львів, 2013. № 4/6: Дрогобич на перехресті доль. С. 15, 16.
4. Жолтовский П. Памятники еврейского искусства. *Декоративное искусство СССР*. 1966. № 9. С. 29–33.
5. Левкович Н. Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв Східної Галичини XVIII – першої половини XX ст.: типологія, символіка, художні особливості. Львів, 2016. 508 с.
6. Меламед В. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): события, общество, люди. Львов : Совместное украинско-американское предприятие Текоп, 1994. 268 с.
7. Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918 рр.). *Нариси з історії та культури євреїв України / упор. та ред. : Л. Фінберг, В. Любченко*. Київ, 2009. С. 97–116.
8. Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (середина XIX – перша третина XX ст.): каталог виставки зі збірок Львівської галереї мистецтв, Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу, Музею історії релігії, приватних колекцій / куратори виставки: Галина Глембоцька, Віта Сусак. Львів : Центр Європи, 2013. 108 с.
9. Петрякова Ф. Єврейське музейництво Східної Галичини XX століття. *Галицька Брама*. Львів, 1997. Чис. 10/11: Євреї Львова. С. 18–20.
10. Пінчевська Б. М. Творчість єврейських художників Східної Галичини 1900–1939 років. Корсунь-Шевченківський : Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2013. 220 с.
11. Сусак В. В. Художники євреї из Восточной Галиции в Парижской школе (1900–1939). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2008. № 9. С. 140–153.
12. Бык Е. Wystawa bieżąca Towarzystwa Sztuk Pięknych. *Wiek Nowy*. 1923. № 6685 (5 paźdz.). S. 4.
13. Eichhorn Leo Bernhard. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart / herausgegeben von Ulrich Thieme*. Leipzig : Verlag von E.A. Seemann, 1914. B. 10: Dubolon–Erlwein. S. 406.
14. Friedman F. Dzieje żydów w Galicji (1772–1914). *Żydzi w Polsce odrodzonej : działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna / pod redakcją Ignacego Schipera, A. Tartakowera, radcy Aleks. Hafftki*. Warszawa : Nakładem wydawnictwa “Żydzi w Polsce odrodzonej”, b. r. T. I. S. 377–387.
15. Goldstein M., Dresdner K. Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich: Zbiory Maksymiliana Goldsteina / Z przedmową Majers Bałabana. Lwów : Drukarnia Polska, 1935. 208 s., il.
16. Holzer J. Żydzi galicyjscy na Uniwersytecie Wiedeńskim w okresie zaborów. *The Jews in Poland*. Cracow, 1992. V. I / Ed. by Andrzej K. Paluch. S. 181–185.
17. Malinowski J. Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2000. T. 1. 434 s.
18. Piątkowska R. Artyści żydowscy w Polsce w XIX i XX wieku. *Studia z dziejów Żydów w Polsce*. Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. T. II. S. 131–145.
19. Protokoll N 3–152 [Manuskripte]. *Akademie der bildenden Künste Wien, Universitätsarchiv*.
20. Terlecki W. Wystawy jesienne: wystawa pp. Abermana, Menkesa i Nachta. Wystawy w Tow. Przyj. Sztuk Pięknych. *Kurjer Lwowski*. 1923. № 255 (28 paźdz.). S. 4.
21. Wystawy pośmiertne błp. Adolfa Messera oraz błp. Zygmunta Nadla. *Nowy Dziennik*. Kraków, 1933. № 314 (16 list.). S. 4.

REFERENCES

1. Glembofskaya G. Khudozhniki-evrei Lvova pervoy poloviny XX veka: zhizn – tvorchestvo – sudba [Jewish artists of Lviv in the first half of the XX century: life – creativity – destiny]. Lvov, 2015. 464 p. [in Russian].
2. Hlembotska H. Yevreiske obrazotvorche mystetstvo u Halychyni [Jewish fine arts in Galicia]. *Nezalezhnyi kulturolohichniy chasopys “I”*. 2008. Vyp. 51. P. 237–260 [in Ukrainian].
3. Dudych I. Mavrytsii Hottlib – drohobytskyi Rembrant [Maurycy Gottlieb – Rembrandt from Drohobych]. *Halytska Braма*. 2013. № 4/6: Drohobych na perekhresti dol. P. 15, 16 [in Ukrainian].
4. Zholtovskiy P. Pamyatniki evreyskogo iskusstva [Jewish art monuments]. *Dekorativnoe iskusstvo SSSR*. 1966. № 9. P. 29–33 [in Russian].
5. Levkovych N. Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo yevreiv Skhidnoi Halychyny XVIII – pershoi polovyny XX st.: typolohiia, symbolika, khudozhni osoblyvosti [Decorative and applied art of the Jews of Eastern Galicia in the XVIII – the first half of the XX century: typology, symbolism, artistic features]. Lviv, 2016. 508 p. [in Ukrainian].
6. Melamed V. Yevrei vo Lvove (XIII – pervaya polovina XX veka): sobytiya, obshchestvo, lyudi [Jews in Lviv (XIII – the first half of the XX century): events, society, people]. Lvov: Sovmesnoe ukrainsko-amerikanskoe predpriyatie Tekop, 1994. 268 p. [in Russian].
7. Monolatii I. Yevrei v imperii Habsburhiv (1772–1918 rr.) [Jews in the Habsburg Empire (1772–1918)]. *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy / upor. ta red.: L. Finberh, V. Liubchenko*. Kyiv, 2009. P. 97–116 [in Ukrainian].
8. Obrazy znykloho svitu. Yevrei Skhidnoi Halychyny (seredyna KhKh – persha tretyna KhKh st.): kataloh vystavky zi zbirok Lvivskoi halerei mystetstv, Lvivskoho istorychnoho muzeiu, Muzeiu etnohrafii ta khudozhnoho promyslu, Muzeiu

istorii religii, pryvatnykh kolektsii [Images of the vanished world. The Jews of Eastern Galicia (mid-XIX – the first third of the XX century): exhibition catalogue represented by the collections of the Lviv Art Gallery, Lviv Historical Museum, Museum of Ethnography and Artistic Craft, Museum of the History of Religion, private collections] / kuratory vystavky: Halyna Hlembotska, Vita Susak. Lviv: Tsentr Yevropy, 2013. 108 p., il. [in Ukrainian].

9. Petriakova F. Yevreiske muzeinytstvo Skhidnoi Halychyny XX stolittia [Jewish museology of Eastern Galicia of the XX century]. *Halyska Brama*. 1997. Chys. 10/11: Yevrei Lvova. P. 18–20, il. [in Ukrainian].

10. Pinchevska B.M. Tvorchist yevreiskykh khudozhnykiv Skhidnoi Halychyny 1900–1939 rokiv [The creativity of Jewish artists of Eastern Galicia in 1900–1939]. Korsun-Shevchenkivskiy: Korsunskiy vydavnychiy dim “Vsesvit”, 2013. 220 p., il. [in Ukrainian].

11. Susak V.V. Khudozhniki evrei iz Vostochnoy Galitsii v Parizhskoy shkole (1900–1939) [Jewish artists from Eastern Galicia at the Paris School]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*. 2008. № 9. P. 140–153, il. [in Russian].

12. Byk E. Wystawa bieżąca Towarzystwa Sztuk Pięknych. *Wiek Nowy*. Lwów, 1923. Nr. 6685 (5 paźdz.). S. 4. [in Polish].

13. Eichhorn Leo Bernhard. Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart / herausgegeben von Ulrich Thieme. Leipzig: Verlag von E.A. Seemann, 1914. B. 10: Dubolon–Erlwein. S. 406. [in German].

14. Friedman F. Dzieje żydów w Galicji (1772–1914). *Żydzi w Polsce odrodzonej : działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna / pod redakcją Ignacego Schipera, A. Tartakowera, radcy Aleks. Hafftki*. Warszawa: Nakładem wydawnictwa “Żydzi w Polsce odrodzonej”, b. r. T. I. S. 377–387. [in Polish].

15. Goldstein M., Dresner K. Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich: Zbiory Maksymiliana Goldsteina / z przedmową Majers Bałabana. Lwów: Drukarnia Polska, 1935. 208 s., il. [in Polish].

16. Holzer J. Żydzi galicyjscy na Uniwersytecie Wiedeńskim w okresie zaborów. *The Jews in Poland*. Cracow, 1992. V. I / Edited by Andrzej K. Paluch. S. 181–185. [in Polish].

17. Malinowski J. Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2000. T. 1. 434 s., il. [in Polish].

18. Piątkowska R. Artyści żydowscy w Polsce w XIX i XX wieku. *Studia z dziejów Żydów w Polsce*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1995. T. II. S. 131–145. [in Polish].

19. Protokoll N 3–152 [Manuskripte]. Akademie der bildenden Künste Wien, Universitätsarchiv. [in German].

20. Terlecki W. Wystawy jesienne: wystawa pp. Abermana, Menkesa i Nachta. Wystawy w Tow. Przyj. Sztuk Pięknych. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1923. № 255 (28 paźdz.). S. 4. [in Polish].

21. Wystawy pośmiertne błp. Adolfa Messera oraz błp. Zygmunta Nadla. *Nowy Dziennik*. Kraków, 1933. № 314 (16 list.). S. 4. [in Polish].